5

Lojk%

भारतीयसंगीतं विगतपञ्चशत्याधिकत्रिसहस्रवर्षतः प्राचल्यमाना संगीतस्य जटिला सुन्दरा च परम्परा अस्ति । अस्याः उद्गमः भारतीयसंगीतात् जातः, उत्तरभारते अतीव प्रसिद्ध । यदा भवन्तः कामपि भाषाम् अवगच्छन्ति तदा तस्यारम्भः भवन्तः कैश्चित् मूलतथ्यैः यथा– व्याकारणशब्दभण्डारदिभिः कुर्वन्ति। तदनन्तरं भवन्तः स्ववाक्यान् स्रष्टुमहन्ति । भारतीयशास्त्रीयसंगीते रागपरिचयात् पूर्वं मूलस्वराणां ज्ञानमपेक्षितम्। स्वरसिद्ध्यनन्तरं भवन्तः तत्संरक्षणं स्वलयनिर्माणं कुर्तमर्हन्ति। एकदा स्वरेषु प्रवीणः भूत्वा लयसंरक्षणं नातिजटिलकार्यम्। पाठेऽस्मिन् वयं स्वराणामुत्पत्तिविषये तेषा नाम्नां विषये च पठिष्यामः।

mís';kfu

प्रस्तुतं पाठं पठित्वा भवन्तः –

- स्वराणामुत्पतेः व्याख्यां कर्तुमहन्ति ;
- भारतीयशास्त्रीयसंगीते स्वराणां नामानि जानीयात् ;
- पशुपक्ष्योः तेषां समकक्षं वदिवयन्ति ;
- संगीतस्य प्रमुखतत्त्वत्रयानां विवेचनां कर्तुम् अर्हन्ति।

5-1 Lojk.kkeqRifÙk%

fVIi.kh

भवन्तिः प्रथमत्वेन संगीतानुभवं कदा कृतम् यदा भवन्तः बालकाः आसन् तु यदाऽपि माता भवतः शयितुमिच्छति, पोषयितुमिच्छति पालयितुमिच्छति स्म वा, तदा सा भवतः गीतं श्रावयति स्म। भवतः भोजनं, शयनं क्रीडनं, कार्यं वा अन्यं मातुः अन्यस्त्रिया वा गीतेन सह भवति स्म। एषु गीतेषु अनेकानि संगीतानि यथा –शास्त्रीयसुगमादयः भवन्ति स्म। आगच्छा स्वराणामुत्पत्तिं सुबोधनाय एवत्रं कथां शृणुयुः।

xk;u&çfr;ksfxrk

कलिंगवनस्य राजा, एकवारं रविवर्मा आसीत्। यः सर्वेषां पशूना संरक्षणं स्वपरिवारसदृशेन करोति स्म। रविवर्मामहोदयाय संगीतं गायनं च सदैव रोचते स्म। सः स्वयमपि सम्यक् गायकः आसीत्। प्रत्येकः तस्य गानस्य प्रशंसां करोति स्म। एकवारं तेन इच्छितं यत् कोऽपि अन्यः पशुः अस्ति यः मत्सदृशं गातुमर्हति। अतः तेन पशुभ्यः विहगेभ्यः एका प्रतियोगिता समायोजिता। प्रत्येकैः पशुभिः विहगैः ज्ञातं यत् सः एव विश्वस्य सर्वश्रेष्ठः गायकः अस्ति। रविवर्मा तस्यैव चयनं करिष्यति। तैः समूहत्वेन गानं समारब्धं परञ्च भवन्तः जानन्ति यत् सर्वे समूहत्वेन गायन्ति चेदयं बहुपीदायकं भवति। रविवर्मामहोदयेन उक्तम्, यत् भवन्तः समूहत्वेन गायन्ति चेदहं सर्वश्रेष्ठस्य गायकस्य चयनं न कर्तुमाहि। तदा रविवर्मामहाभागेन सर्वेभ्यः पशु–विहग–सर्प–कीटादिभ्यः निवेदनं कृतं यत्ते प्रतियोगितायाः कृते स्वपञ्जीकरणं कुर्युः। सर्वैः वनपशुभिः गृहपशुभिः वनविहगैः प्रतियोगितायै पञ्जीकरणं कृतम्। यतोहि सर्वे इमं प्रतियोगितां जेतुमिच्छन्ति स्म।

Lojk%

d{kk & „

fVIi.kh

सर्वैः पञ्जीकरणं जाते सति राज्ञा पक्तिक्रमानुसारेण सर्वान् मञ्चोपस्थितनिर्णारकाणां समक्षे स्वप्रतिभां प्रदर्शयितम् आदेशं समारब्धम्। इयं वस्तुतः एका सुप्रतियोगिता आसीत् या चतुर्भ्यः पञ्चदिनपर्यन्तं जाता । प्रतियोगितायाः अन्तिमदिने सर्वे प्रतियोगिनः अन्तिमपरिणामाय उत्सुकाः आसन्। प्रतियोगितेयं बहुविशेषाः आसीत् तेन सहस्रप्रतिभागिषु पशुविहगसप्तंक चयनितम्। प्रतियोगितायाः स्तरीयतां स्रष्टु तेन उक्तं, यत् सप्तस्वराणां 'स्वरः' घटिष्यते। सर्वान् गायकान् अस्य नियमान् स्तरान् च अनुसरणाय आदेशं कथितम्। अन्ततः मयुरः, अजा, बकः, कोकिलः, अश्वः, गजः, विजेतारूपेण चयनिताः। निर्णायकैः पशून् विहगान् च केन्द्रीकृत्य सप्तस्वराः सुनिश्चिताः ये अधोलिखिताः सन्ति –

1. मयुरः– शदजा (सा); आकाशे वर्षामेधाच्छादने मयुरस्य उत्साहजनकध्वनिः।
2. गौः – रिषभः (रे) – वत्सात् पृथक्भूय गोः रम्भणध्वनि।
3. अजा– गंधारः (गा) – वृन्दे अजायाः मेमनत्वध्वनिः
4. बकः – मध्यमा (मा) बकस्य रूदनध्वनिः।
5. कोकिलः– पंचमं (पा) वसन्तऋतौ भारतीयकोकिलध्वनिः।
6. अश्वः– धैवत (धा) अश्वस्य ह्रेषनध्वनिः।
7. गजः – निषद (नी) गजस्य बृहणम्।

5-2 Hkkjrh;'kkL=h; laxhr Lojk%

अद्यापि भारतीयशास्त्रीयसंगीतं एषु मानकेषु निर्भरमस्ति।

स्वरः चयनितपिचः अस्ति। यैः संगीतकारः लयस्य, आलापस्य, रागाणं च निर्माणं करोति। स्वरः एकः संस्कृतशब्दः अस्ति यः एकसप्तके स्वरक्रमान् प्रदर्शयति। सप्तकस्य तात्पर्यं एकेन संगीतमयांकनेन अन्यस्य मध्ये द्विगुणिताकृत्या सह अस्तरालेन अस्ति। संगीते 'एकस्वरपिच' इत्यस्य तात्पर्यं तस्यारोहावरोहेन अभिहितम् । स्वरः एकः चयनितपिचः।

उत्तरभारतीयः दक्षिणभारतीयः च शास्त्रीयसंगीतस्य परम्पराद्वयमस्ति परञ्च तेषु बहु साम्यमपि, यथा – सप्तस्वराः –

1. सा– शदजः
2. रे– रिषभः
3. गा – गांधारः
4. मा – मध्यमा
5. पा – पंचमं
6. धा – धैवतः
7. नी – निषादः

स्वराणां सम्बन्धे एकं बहुरूचिकरं तथ्यमिद वर्तते यत् सा, मा, पा, इति ध्वनयः विहगैः कृताः परन्तु गा, धा, नी इति ध्वन्यः पशुभिः कृता सन्ति।

Lojk

d{kk & „

ikBkxr ç'uk 5-1

स्तम्भः 'क' स्तम्भः 'ख' सुमेलयताम्–

LrEHk *d*		LrEHk *[k*	
1.	मयुरः	(i)	रे, रिषभः
2.	अश्वः	(ii)	नी, निषाद्ः
3.	गौः	(iii)	पा, पंचम
4.	कोकिलः	(iv)	सा, शदजः
5.	गजः	(v)	धा, धैवत

fVIi.kh

5-3 I xhrL; çe[krÙokfu

प्राचीनाः भारतीय संगीतस्याध्यात्मिकशक्तिना अन्यन्तप्रभाविताः आसन् येन भारतीयसंगीतस्य जन्ममभवत् ।

अधिकांशेषु संगीतेषु तत्त्वत्रयं मुख्यत्वेन विद्यन्ते–

यथा–लयं, तालं, स्वरसंगतिः च।

y;e & भारतीयसंगीतस्य लयात्मकता रागे आधारिता अस्ति। एकस्याः मापनीसदृशाः, रागः स्वराणामेका सूची अस्ति, यस्याः प्रयोगः एकस्य विशिष्टप्रकारस्य संगीतनिर्माणे भवति। रागः स्वराणां समूहः अस्ति।

d{kk & ,,

fVIi.kh

rkye & भारतीयसंगीते तालं। लध्वंशाणां स्थाने एकेल दीर्घचक्रीयरूपेण व्यवस्थितं भवति, तालमिति उच्यते (दक्षिणभारते तालम) अस्मिन् षडाधिकात् शतात् अधिकानि तालानि प्राप्तानि। एकस्मिन् संगीतप्रदर्शने तालाणां महत्त्वपूर्णं स्थानं भवति यतोहि इदं लयं एकं विशिष्टं रूपं, उद्देश्यं च ददानि।

तालस्यार्थः – 'हस्ताभ्यां करतलध्वनिः' इति। शब्दोऽयं भारतीयकर्णाटकसंगीते कस्मिंश्चित् लये कस्मिंश्चित् अपि क्रमिकव्यवस्थायां लयस्य सम्पूर्णविषयक्षेत्रे च प्रयोगः क्रियते। तालं वस्तुतः एकं समयनिर्धारकम् । तालं केनापि निर्धारितसंगीतोपकरणेन सह भवतः एका क्रमिकचक्रीयव्यवस्था अस्ति। प्रत्येकस्य प्रतिरूपस्य स्वस्य एकः नाम अस्ति, तालस्य प्रत्येकं पुनर्चक्रम् आवर्तनमित्युच्यते।

Loj laxfr%& स्वरसंगतिमुख्यतः संगीतोपकरणैः यथा– सितार–तानपुरा–संतुरदिभिः क्रियते। भारतीयशस्त्रीयसंगीते एका स्वरसंगतिः मुख्यतः तानपुरावद्ययन्त्रे स्वर्यभाणा सा, पा, मा चेषां संयोजनस्य परिणामः अस्ति यः पार्श्वे प्राच्यमानः अस्ति। तानपुरावादायन्त्रे दीर्धतन्तुचतुष्ट्यं भवति। इमे तन्तवः सम्पूर्णे संगीते कालक्रमानुसारेण कर्षयन्ते।

तन्तुपुरावाद्ययन्त्रस्य ऐषां चतुराणां तन्तुणां क्रमानुसारेण कर्षणचक्रं प्रायः पंञचनिमेषे पूर्णं भवतियत् निरन्तरतया जायमानं वर्तते। गीतानि कवितांश्च विविधेषु रागेषु गातुं शक्यते। भवन्तः गायनकाले तालपपि योजयति चेत् तु गायनं इतोऽपि आननदप्रदायकं भवितुमर्हति। रागेण तालेन च सह किमपि गीतं सुखदायकं भवितुमर्हति।

Lojk%

कस्यापि गीतस्य कृते निर्धारितरागस्य तालस्य च संयोजनं संगीतमस्ति । रागं तालं च स्वरज्जु–संगीतोपकरणादिमाध्यमेन उत्पन्नं भवति । कोऽपि स्वरः भवन्तः स्वध्वनिभिः गायन्ति चेत् तं वीणया, वेशी–सितार–गिटार–शहनाई–वायलिनादिभिः पुनरावर्तनं कर्तुं शक्यते।

स्वध्वन्या कमपि तालं भवान् प्रस्तौति चेत् तं ढक्कया, मृदग्ङेन, घटेन ड्रमार्द्रिभः पुनः प्रस्तुतं कर्तुं शक्यते।

ikBkxrk% ç'uk% 5-2

अधोलिखितान् एकवाक्ये स्पष्ट्यताम्

1. स्वरः

2. लयः

3. तालम्

4. स्वरसंगतिश्च

HkoUr% fd% f'kf{kroUr%

- स्वराणामुत्पत्तिः

  1. मयुरः – शदजा (सा), आकाशे वर्षामेधाच्छादने मयुरस्य उत्साहजनकध्वनिः।

fVIi.kh

2. गौः – रिषभः (रे) वत्सात् विमुच्य गोः रम्भणध्वनिः।

3. अजा – गंधारः (गा), वृन्दे अजायाः मेमनत्वध्वनिः।

4. बकः – मध्यमा (म), बकस्य रूदनध्वनिः।

5. कोकिलः– पंचमं (पा), वसन्तऋतौ भारतीयकोकिलध्वानिः।

6. अश्वः – धैवतः (धा), अश्वस्य ह्रेषनध्वनिः।

7. गजः – निषादः (नी), गजस्य बृहणम्।

- भारतीयशास्त्रीयसंगीते स्वराणां नामानि।
- संगीतस्य प्रमुखतत्त्वत्रयम्।

– लयम्

– तालम्

– स्वरसंगतिः

ikBkUrk% ç'uk%

1. पशून् केन्द्रीकृत्य सप्तरागाणां सूचीं सृजेत्।

2. निम्नशब्दानां व्यख्यां कुरूत।

   –स्वरः,

   –सप्तकः,

   –पिचः,

3. तानपुरा कस्य प्रकारस्य स्वरसंगतिनिर्माणे सहायकः अस्ति।

4. गीतस्य गायनं सुखकरं मधुरं च स्रष्टुं विधिं संक्षेपेण निरूपयताम्

mÙkjekyk

5-1

1. (पअ)
2. (अ)
3. (प)
4. (पपप)
5. (पप)

5-2

1. स्वरः– स्वरः एकः चयनितः पिचः अस्ति यस्याधारे एकः संगीतकारः लयस्य रागाणां च निर्माणं करोति।

2. लयम् – भारतीयसंगीतस्य लयात्मकता रागेषु आधारिता।

3. तालम्– भारतीयसंगीतस्य तालनि लधुमापकस्याधारे व्यवस्थिताः न भूत्वा एकस्मिन् दीर्धे चक्रीयरूपे व्यस्थिताः सन्ति।

4. स्वरसंगतिः– स्वरसंगतिः मुख्यतः संतुर–सितार–तानपुरादिभिः क्रियते।